

ZBIGNIEW ZIOŁO

Podkarpacka Szkoła Wyższa im. Bł. ks. W. Findysza w Jaśle

KIERUNKI PRZEBUDOWY OBSZARÓW WIEJSKICH – ZARYS KONCEPCJI

Abstract: Directions of Rebuilding Rural Areas – An Approach Concept. In the light of present time' agricultural functions in conomy, the process of changing rural areas in conjunction with their surroundings and the processes of urbanization of rural areas Author presents the premises of their rebuilding and proposes the directions of forward changes. In the structure of rural areas tendencies of changing were noticed and written down: metropolises areas (rural areas forming in the hinterland of metropolises), suburban zones (rural areas in the hinterland of bigger towns) and the rest of rural areas.

Wprowadzenie

W związku z postępującym procesem integracji europejskiej niezmiernie ważnym problemem jest podejmowanie szerokiej dyskusji nad zarysowującymi się tendencjami wzrostu poziomu konkurencyjności i możliwości nasilania się powiązań gospodarki krajowej poszczególnych sektorów, a także układów regionalnych ze zmieniającym się otoczeniem światowym i europejskim. W procesie tym szczególnie ważną rolę odgrywają kierunki przebudowy obszarów wiejskich i związana z nimi działalność gospodarcza zarówno rolnicza, jak i pozarolnicza, która kształtuje określone rynki pracy dla ludności wiejskiej i stanowi jej źródła dochodów. Zaznacza się ogólna tendencja przejawiająca się w stopniowym ograniczaniu roli działalności rolniczej, jako głównego źródła utrzymania ludności na rzecz zajęć pozarolniczych.

Podejmując problematykę zarysu koncepcji kierunków przebudowy obszarów wiejskich wychodzimy z założenia, że obszary te w strukturze społeczno-gospodarczej i przestrzennej nie stanowią odizolowanej przestrzeni gospodarczej, ale są integralną częścią nie tylko krajowego układu społeczno-gospodarczego, ale także gospodarki europejskiej, która kształtuje się w stale zmieniających się warunkach wewnętrznych, jak i zmieniającego się otoczenia. Zakładamy, że współczesne kierunki przebudowy obszarów wiejskich powinny wynikać z dotychczasowych tradycji historycznych, ale

nawiązywać do postępujących tendencji rozwoju cywilizacyjnego. Ważną rolę w tym procesie ogrywają zasady rozwoju ekonomicznego, które kształtują się na podstawie mechanizmów konkurencyjności gospodarczej, społecznej i kulturowej. Należy także nawiązywać do współczesnych tendencji przemian społeczno-gospodarczych i kulturowych Unii Europejskiej, które mają na celu zdynamizowanie rozwoju i przemian struktur gospodarek poszczególnych krajów i regionów w nawiązaniu do idei nakreślonych przez *Strategię Trwałego Rozwoju*. Przemiany te powinny prowadzić do podnoszenia pozycji konkurencyjnej gospodarki przez pobudzanie rozwoju kapitału intelektualnego, który umożliwi kształtowanie kapitału ludzkiego i społecznego oraz wpływa na ograniczanie biedy i wszelkich form wykluczenia społecznego (Zioło 2010).

Realizacja tych zamierzeń wymaga ożywienia istniejącego oraz dążenia do wytworzenia nowego kapitału, a także zmian myślenia, przejawiającego się w odejściu od patrzenia na nasze zasoby – jakimi one są, ale jakie powinny być. Należy więc spowodować nowe myślenie o regułach rozwoju, które nada ekonomicznemu, społecznemu i kulturowemu potencjałowi istniejących zasobów nową formę. Umożliwi ona efektywniejsze wykorzystanie i wpłynie na podejmowanie nowej produkcji, nowych usług, nowej organizacji funkcjonowania przestrzeni gospodarczej, społecznej i kulturowej danego kraju czy regionu, w celu zintensyfikowania istniejących i pozyskiwania nowych źródeł dochodów ludności, dzięki nowej wiedzy i nabytych umiejętnościach o sposobach efektywnego gospodarowania, a także pozyskiwania energii z nowych źródeł.

Problematyka ta znajduje już swoje odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu, w tym także poświęconej kształtowaniu obszarów rolniczych. Dotyczy zróżnicowania wiejskiej i rolniczej przestrzeni krajowej (Bański 2005), wybranych obszarów (Falkowski 2009a,b; Górz 2002; Jasiulewicz 2008; Rudnicki 2009; Rydz 2006), czy układów lokalnych, a także funkcjonowania wsi i sektora rolnictwa (Heffner 2010; Rosner 2008a,b). Znajduje ona także swoje odzwierciedlenie w interdyscyplinarnych studiach służących wypracowaniu *Koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju 2008-2033* (Saganowski *et al.* 2008), a także w *Ekspertycznym projekcie koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju do roku 2033* (Korcelli *et al.* 2010, Węclawowicz *et al.* 2006). Ogólnie zwracano uwagę na bardzo silnie zróżnicowaną strukturę przestrzenną obszarów wiejskich i rolnictwa oraz wpływających na nią czynników, a także na bariery hamujące procesy rozwojowe. Przedstawiano także drogi przebudowy różnego typu obszarów funkcjonalnych, możliwości realizacji strategicznych celów rozwoju przestrzennego oraz zagospodarowanie Polski w perspektywie 2033 r. Należy podkreślić, że programy te dla ich sprawnej realizacji, szczególnie odnoszące się do obszarów wiejskich, muszą wyzwolić oddolne inicjatywy regionalne i lokalne.

Dotychczas we wszystkich negocjacjach członków UE, najwięcej trudności sprawia problematyka kształtowania obszarów wiejskich i rolnictwa. Będzie ona niewątpliwie nadal rodziła nowe problemy gospodarcze, społeczne, a także polityczne. Dbając o interesy swoich rolników Unia Europejska zdecydowała się nadal przeznaczać spore środki finansowe dla tego sektora gospodarki. Polityka protekcyjna

w stosunku do rolnictwa Unii Europejskiej jest obecnie coraz silniej krytykowana i opracowuje się program stopniowego zmniejszania dotacji dla rolnictwa oraz różnicowania dopłat w poszczególnych krajach¹.

1. Funkcje rolnictwa w rozwoju obszarów wiejskich

Rolnictwo na obszarach wiejskich jest szczególnie ważnym sektorem gospodarki narodowej, którego celem jest dostarczanie artykułów bezpośredniego spożycia przez ludzi i zwierzęta, a także surowców dla przemysłu spożywczego, skórzanego, obuwniczego, chemicznego, włókienniczego, energetycznego i in.

Spełnia także ważne funkcje:

- społeczne, polegające na tworzeniu miejsc pracy;
- dochodowe, wpływa na zwiększanie zasobów finansowych i kapitałowych właścicieli gospodarstw, pracowników najemnych;
- rynkowe, stwarzające zapotrzebowanie na: maszyny i urządzenia, zabiegi agrotechniczne oraz różnego typu usługi do prowadzenia działalności rolniczej i gospodarstw domowych, dostarczanie surowców dla przemysłu;
- kulturowe, związane z organizacją instytucji pracujących na rzecz środowiska wiejskiego oraz różnego typu imprez dla społeczności lokalnej.

Rozmiary i efektywność produkcji rolniczej uzależnione są od zmieniających się warunków przyrodniczych, a także od określonej polityki gospodarczej danego kraju lub grupy państw. Wielkość i wydajność produkcji rolniczej narażona jest także na wiele negatywnych zjawisk, głównie klimatycznych, które przejawiają się w kataklizmach zmian termicznych, suszy, nadmiarze wilgotności, czy powodziach. Pociąga to za sobą zmniejszenie zbiorów i wydajności, a w konsekwencji prowadzi do zmniejszania dochodów ludności wiejskiej i wymaga różnego typu zabiegów politycznych, prowadzących do ograniczenia tych negatywnych skutków, w tym wzrostu cen. Odczuwa to przede wszystkim najbiedniejsza, a zarazem najliczniejsza część społeczeństwa, której niezadowolenie może prowadzić do poważnych konsekwencji społeczno-politycznych. Nawet niewielkie podwyżki cen chleba i innych podstawowych artykułów spożywczych mogą w biednym kraju, czy regionie dla wielu rodzin oznaczać głód. Zbyt duże braki żywności i związane z tym zwyżki cen często prowadzą do gwałtownych rozruchów². W Rosji w związku z suszą i pożarami, ubiegło-

¹ Obecnie polski rolnik dostaje średnio dwa razy mniej dopłaty do ziemi niż rolnik niemiecki, czy francuski. Zakłada się, że w 2013 r. polski rolnik będzie dostawał po 197 euro dotacji na ha, niemiecki – 346, francuski – 310, holenderski – 469, hiszpański 206, portugalski – 174, rumuński – 118 euro (*Ścisłe państwa UE*. Rozmowa z W. Olejniczakiem. „Gazeta Wyborcza” z 19 sierpnia 2010).

² W 2008 r., w czasie ostatniego kryzysu żywnościowego, gdy ceny żywności w krótkim okresie na całym świecie drastycznie wzrosły i zaznaczyły się najdotkliwsze od 30 lat braki żywności, doprowadziły do zamieszek społecznych szczególnie w Bangladeszu i Meksyku, a nawet przyczyniły się do upadku rządów Haiti i Madagaskaru, a na przełomie sierpnia i września do rozruchów ze śmiertelnymi ofiarami doszło

roczne zbiory zostały objęte zakazem eksportu, a na początku września br. przedłużono ten zakaz do przyszłorocznych zbiorów³. Mimo że obecnie światowe rezerwy zboża są większe niż dwa lata temu, ceny żywności sięgają najwyższego poziomu od dwóch lat i wielu ekspertów obawia się, że świat ma przed sobą bardzo trudny okres. Od czerwca br. ceny pszenicy na światowych giełdach wzrosły o 60%.

Daje to impuls do przygotowywania się już obecnie do nowych warunków funkcjonowania obszarów wiejskich i rolnictwa, jakie będą panować w przyszłości wraz z tendencjami do całkowitego wyeliminowania dotacji dla rolnictwa⁴. Obecne poszukiwania nowych dróg prowadzą do systematycznego obniżania kosztów produkcji w drodze dalszego podnoszenia kultury rolnej, zmian struktury upraw, silniejszego powiązania rolnictwa z przetwórstwem i działalnością marketingową, zwłaszcza na potencjalnych rynkach zbytu.

Podjęcie określenia kierunków kształtowania obszarów wiejskich należy przyjąć, że żywność jest i będzie nadal pierwszą potrzebą człowieka, a poziom wyżywienia społeczeństwa zawsze będzie decydował o jego rosnącym znaczeniu. Odpowiedni poziom wyżywienia jest funkcją określonych potrzeb, a zadaniem gospodarki żywnościowej jest maksymalne wykorzystanie istniejących możliwości zwiększania zasobów żywności i dostarczania ich konsumentowi niezależnie od miejsca i pory roku. Zadaniem gospodarki żywnościowej jest uzyskanie pożądanej żywności, społecznie oczekiwanej o akceptowanej strukturze ilościowej i asortymentowej (Zalewski 1989). Dlatego obszary wiejskie i gospodarkę żywnościową należy traktować, jako bardzo złożone struktury nie tylko w skali gospodarki narodowej, ale także różnej skali gospodarki przestrzennej (światowej, krajowej, regionalnej i lokalnej). Łączy ona różnorodne rodzaje produkcji rolniczej, uzależnione bardzo silnie od lokalnych i regionalnych warunków przyrodniczych, produkcji przemysłowej, przetwórstwa, działalności handlowej, chłonności i preferencji rynku, a także poziomu rozwoju społecznego, ekonomicznego i kulturowego ludności. Realizacja tak przyjętego celu wymaga budowania nowych struktur organizacyjno-produkcyjnych funkcjonujących na obszarach wiejskich.

w Mozambiku. W Pakistanie w wyniku bezprecedensowej powodzi, która zniszczyła nie tylko infrastrukturę rolną i sieć dystrybucji, ale i jedną piątą zbiorów, ceny artykułów spożywczych wzrosły o kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt procent. W Serbii w związku z 30% podwyżką ceny oleju spożywczego, związki zawodowe zapowiedziały tygodniowe liczne demonstracje uliczne. Chińskie władze grożą zaś surowymi karami spekulantom na rynku żywności. W Egipcie w czasie protestów ulicznych związanych z podwyżkami cen dotowanego chleba zginęła jedna osoba. (Mitraszewska 2010).

³ W ten sposób Rosja, trzeci światowy dostawca pszenicy, która w 2007 r. stanowiła aż 14% światowego rynku, obecnie znacznie zmieni relacje w globalnym obrocie zbożowym. Decyzja rządu rosyjskiego wynika z obaw, aby nie zabrakło zboża na rynku wewnętrznym, szczególnie że w sierpniu ceny podstawowych produktów wzrosły tam o 30%. W tej sytuacji Stany Zjednoczone i Kanada najwięksi eksporterzy przejmą część zamówień, co na pewno wpłynie na dalszy wzrost cen. W krajach tych warunki pogodowe nie wpłynęły bowiem w tym roku na zmniejszenie zbiorów. Dlatego kraje te w ramach kontraktów terminowych sprzedały znacznie więcej pszenicy, kukurydzy i soi niż w poprzednich latach. (Dąbrowska 2010).

⁴ Lewandowski (2010).

W świetle przedstawionych rozważań, niezmiernie ważną rolę powinna odgrywać pogłębiona dyskusja nad nowym kształtem i funkcjami obszarów wiejskich oraz rolnictwa. Ważnym problemem jest bowiem wypracowanie właściwych dróg wyboru i przyjęcia takich instrumentów sterujących, które doprowadzą do ukształtowania się nowych konkurencyjnych struktur wiejskich i polskiego rolnictwa.

2. Procesy przemian obszarów wiejskich

W zakresie oceny dotychczasowego procesu przemian obszarów wiejskich ważną rolę odgrywa wybór odpowiednich cech charakteryzujących tempo i strukturę dotychczasowych zmian społeczno-gospodarczych. Wstępnie należy przyjąć, że podstawowe znaczenie dla oceny racjonalnego kształtowania się obszarów wiejskich jest wyznaczenie kierunków rozwoju ich bazy ekonomicznej, która umożliwi podnoszenie jakości i poziomu życia mieszkańców wsi. Bazę ekonomiczną obszarów wiejskich tworzą rynki pracy w miejscowym rolnictwie oraz zajęciach pozarolniczych. W zakresie oceny podstawowe znaczenie ma przemiana rolniczego charakteru warsztatu pracy, jakim jest zmiana struktury wielkościowej gospodarstw, możliwości rozwoju miejscowych pozarolniczych rynków pracy oraz możliwości pracy przez dojazd do pracy do innych ośrodków. Ważną rolę w tym zakresie odgrywają także kształtujące się procesy demograficzne, które określają atrakcyjność danej jednost-

Tabela 1

Przemiany struktury wielkościowej Indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce w latach 1990-2008

Obszar w ha	1990	1995	2000	2005	2007	Niemcy 1950	Polska 2002
	w tym procentowy udział						
1,01-1,09	17,7	20,9	23,8	25,1	23,4	58,7	52,2
2,00-4,99	35,1	33,7	32,6	32,8	34,0		
5,00-6,99	14,9	13,4	23,8	21,8	22,2	21,9	24,5
7,00-9,99	14,9	13,3					
10,00-14,99	11,3	10,7	9,9	9,4	9,2	13,6	15,6
15,00-20,00	6,1	4,4	4,5	4,3	4,3		
20,00-49,99		3,0	4,7	5,5	5,7	4,9	6,8
50,00 i więcej		0,3	0,7	1,1	1,2	0,9	0,9

Źródło: Roczniki Statystyczne 2000, 2006, 2008; Rosner (2008b), s. 436-463.

ki do realizacji aspiracji i celów życiowych mieszkańców wsi. Wybrane cechy mają podstawowe znaczenie, ponieważ ich jakość i nasilenie wpływa na uruchamianie pochodnych czynników rozwojowych.

Struktura wielkościowa gospodarstw rolnych jest wyrazem możliwości rozwijania produkcji towarowej, która wymaga odpowiedniego uzbrojenia pracy i kwalifikacji zawodowych rolników oraz odpowiedniej organizacji otoczenia rolnictwa. Krajowa struktura wielkościowa gospodarstw rolnych wykazuje tendencję postępującej polaryzacji. Uwidacznia się w powolnym tempie koncentracji ziemi, w wyniku nasilającego się procesu rozwarstwienia gospodarstw przez zwiększanie się udziału gospodarstw małych i niewielkim wzroście udziału gospodarstw dużych. W latach 1990-2001 udział gospodarstw od 1 do 5 ha zwiększył się z 43,8% do 56,8% i nawiązywał do struktury wielkościowej gospodarstw Niemiec z 1950 r. (tab. 1). Zwiększył się również udział gospodarstw powyżej 15 ha, z 6,1 do 11,2% i nieznacznie udział

Tabela 2

Zmiany ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie w latach 2000-2007

Cechy	Lata	Polska	Francja	Niemcy
Powierzchnia użytków rolnych w tys. ha	2000	17 800	29 700	17 100
	2007	15 500	29 400	17 000
	Dynamika	87,1	99,0	99,4
Powierzchnia gruntów ornych i sadów w tys. ha	2000	13 900	19 600	12 000
	2007	12 900	19 500	12 100
	Dynamika	92,8	99,5	100,8
Aktywni zawodowo w rolnictwie w tys.	2000	4 319	911	1 030
	2007	3 796	694	781
	Dynamika	87,9	76,2	75,8
Aktywni zawodowo w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych	2000	24,3	3,1	6,0
	2007	24,5	2,4	4,6
	Dynamika	100,9	77,0	76,3
Aktywni zawodowo w rolnictwie na 1 ha gruntów ornych i sadów	2000	31,1	4,6	8,6
	2007	29,4	3,6	6,5
	Dynamika	94,7	76,6	75,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Rocznik statystyczny GUS (2008).

gospodarstw powyżej 50 ha z 0,3 w 1995 r., do 1,2% w 2007 r. Jednocześnie zmniejszył się udział gospodarstw średnich od 5 do 10 ha, z 29,9 do 22,2%.

Utrzymujące się nadal duże rozdrobnienie gospodarstw utrudnia wprowadzanie mechanizacji pracy oraz wpływa na niską efektywność produkcji rolniczej, a w konsekwencji na jej słabą konkurencyjność w stosunku do krajów rozwiniętych. Ponadto, rozkawałkowane gospodarstwa wpływają na możliwość utrzymywania dużej ilości zasobów pracy, a w konsekwencji występującego dużego przeludnienia agrarnego. W latach 2000-2007 utrzymywał się relatywnie wysoki udział ludności rolniczej, który nieznacznie zmniejszył się z 18,9% do 16,3%, a udział aktywnie zawodowej ludności w rolnictwie zmniejszył się odpowiednio z 11,2 do 10,0%, podczas gdy w tym czasie udział czynnych zawodowo w rolnictwie francuskim zmniejszył się z 1,5 do 1,1% a w niemieckim z 1,3 do 0,9%.

W latach 2000-2007 na tle krajów ekonomicznie rozwiniętych Polska charakteryzowała się znacznie większym tempem ubytku powierzchni użytków rolnych, które zmniejszyły się do 87,1%, gdy w Niemczech i Francji utrzymywały się w zasadzie na tym samym poziomie; znacznie wyższym i stabilnym wskaźnikiem aktywnych zawodowo na 100 ha użytków rolnych, który w Polsce utrzymywał się na poziomie – 24,3 osób, a w Niemczech zmalał z 6,0 do 4,6, tj. do 76,3% i Francji z 3,1 do 2,4, tj. do 77,0% (tab. 2).

W konsekwencji znaczna część relatywnie niższych dotacji płynących z UE na rzecz rolnictwa w znacznym stopniu traktowana jest jako pomoc socjalna. Wywołuje to negatywne skutki społeczne, których wyrazem jest pojawienie się grupy ludności ograniczającej aktywność zawodową, osłabiającej aspiracje życiowe, żyjącej bez dalszych planów życiowych oraz pozbawionej odpowiedzialności za swoją dalszą egzystencję.

3. Procesy urbanizacji wsi

Współczesna struktura obszarów wiejskich w znacznym stopniu jest wynikiem historycznego procesu rozwoju gospodarczego. Znaczący wpływ na ich obecny stan wywarł okres zaborów i różne prawa zaborców dotyczące m.in. możliwości podziału gospodarstw rolniczych. Liberalne w tym zakresie prawo zaboru austriackiego przyczyniło się do znacznego rozdrobnienia agrarnego, które w zasadzie utrzymuje się do dzisiaj. Mniej liberalna w tym względzie polityka w zaborze pruskim i rosyjskim przyczyniła się do utrzymania mniej rozkawałkowanych i większych obszarowo gospodarstw.

Po II wojnie światowej duże gospodarstwa indywidualne ze względów politycznych nie miały sprzyjających warunków rozwoju. Istniejące wcześniej gospodarstwa folwarczne w wyniku reformy rolnej w znacznej części zostały rozparcelowane, a tylko część z nich została przekształcona w gospodarstwa państwowe o dużym areale gruntów. Ponadto, gospodarstwa indywidualne były obciążone znacznymi świadczeniami na rzecz państwa, które to środki zostały wykorzystane dla intensyfikowania procesów industrializacji (Szczepański 1973). Istotnym czynnikiem petry-

fikującym rozdrobnienie gospodarstw wiejskich było znaczne opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji. Procesy industrializacji początkowo przejawiały się w dążeniach do równomiernego, a później racjonalnego rozwoju przemysłu, co przyczyniło się do powstania i rozwoju wielu ośrodków zatrudnienia pozarolniczego, przy znacznym niedoinwestowaniu miast w zakresie budownictwa mieszkaniowego oraz infrastruktury komunalnej i usługowej (Fajferek, Ziolo 1983)⁵.

Przyczyniło się to do uruchomienia masowych dojazdów do pracy, które ze szczególnym nasileniem występowały zwłaszcza na terenach rozdrobnionego rolnictwa Polski Południowej. Masowe dojazdy do pracy wpłynęły na wykształcenie się ludności dwuzawodowej tzw. chłopo-robotników, którzy mieszkali na wsi i łączyli pracę zawodową w zajęciach pozarolniczych w pobliskich miastach, najczęściej w przemyśle, z pracą we własnym gospodarstwie rolnym (Herma 1966; Lijewski 1967). Utrwalało to odziedziczoną z poprzednich lat rozdrobnioną strukturę gospodarstw rolnych i przyczyniło się do rozwijania produkcji rolniczej głównie na własne potrzeby członków rodzin, a w mniejszym stopniu produkcję towarową na potrzeby rynku. Bardziej atrakcyjna praca pozarolnicza, zwłaszcza w przemyśle, przyczyniała się do kształtowania się aspiracji i planów życiowych młodzieży, która bardziej preferowała pracę w zajęciach pozarolniczych niż w rolnictwie. Młodzież terenów wiejskich najczęściej wybierała szkoły zawodowe, pozwalające na szybkie zdobycie dobrze płatnego zawodu, a następnie pracę w przemyśle, natomiast młodzież miejska w większym stopniu preferowała wykształcenie wyższe, a dopiero później pracę pozarolniczą, najczęściej w większym mieście (Turczyn-Ziolo 1979). W konsekwencji następowała intensywna urbanizacja obszarów wiejskich i wykształcanie, w zapleczu rozwijających się miast, stref podmiejskich (Dobrowolska 1964; Liszewski 1987; Rajman 1969, 1997). Procesy urbanizacji wsi przejawiały się głównie w zmianie struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, która upodabniała się do struktur ludności miast.

W konsekwencji kształtujących się procesów przemian gospodarczych nie było warunków do koncentracji ziemi i kształtowania się dużych obszarowo i towarowych indywidualnych gospodarstw rolnych. Funkcje te częściowo spełniały duże gospodarstwa spółdzielcze (spółdzielnie produkcyjne), które po zliberalizowaniu gospodarki centralnie sterowanej najczęściej się rozpadały. Znacznie większe powierzchniowo państwowe gospodarstwa rolne w latach zmian systemu gospodarowania upadły, lub częściowo zostały sprywatyzowane (Rydz 2006).

Od lat 90. w wyniku procesów polaryzacji, na obszarach wiejskich ludzie biedni stają się coraz biedniejsi z jednoczesnym bogaceniem się reszty społeczeństwa. W konsekwencji, w układach przestrzennych pogłębiają się dysproporcje ekonomicz-

⁵ Procesy te szczególnie silnie zaznaczające się na terenie rejonów uprzemysławianych były przedmiotem interdyscyplinarnych badań Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych (Golachowski, Zagożdżon 1974; Winiarski 1974), w tym przez pracowników byłej Katedry *Geografii Ekonomicznej* Wyższej Szkoły Pedagogicznej (obecnie Uniwersytetu Pedagogicznego) w Krakowie, pod kierunkiem prof. dr M. Dobrowolskiej (Dobrowolska 1968; Ziolo 1978).

ne i społeczne oraz następuje bardzo niekorzystne społecznie zjawisko dziedziczenia biedy. Najbardziej bieda zaznacza się na terenie dawnych stref oddziaływania upadających ośrodków przemysłowych. Dlatego na tych obszarach dla wielu rodzin, ważnym źródłem dochodu są emerytury starszego pokolenia. W nowych warunkach najbiedniejsi nie korzystają z efektów wzrostu gospodarczego, ponieważ nie są atrakcyjni na znacznie ograniczonym rynku pracy. Nie mają odpowiednich kwalifikacji zawodowych, na które jest obecnie zapotrzebowanie, albo mają przestarzałe i niepotrzebne obecnie umiejętności. Prowadzi to do powstawania enklaw zapóźnienia ekonomicznego obejmującego części lub całe wsie, a nawet większe obszary, na których nasilają się procesy marginalizacji społecznej. Towarzyszą temu różnego typu patologie społeczne, obniżają się aspiracje młodzieży oraz zmniejszają się chęci kształcenia, czyniąc tę kategorię ludności niezdolną do włączenia się w procesy rozwoju. Nasila się stres, który paraliżuje rozwój pozytywnego myślenia o przyszłości zarówno wśród jednostek ludzkich, jak i w rodzinie. Realne szanse wyrwania się z tych środowisk mają tylko dzieci, która objęte zostaną odpowiednim wychowaniem i edukacją. Ponieważ nie wszystkie rodziny są tego świadome, rośnie znaczenie szkoły i organizacji społecznych wskazujących właściwą drogę rozwoju jednostki ludzkiej.

4. Przesłanki przebudowy obszarów wiejskich

W tej sytuacji konieczne są działania na rzecz podniesienia konkurencyjności obszarów wiejskich, w celu uruchomienia mechanizmu napływu endogenicznych czynników rozwoju oraz dążenie do wygenerowania czynników endogenicznych. Ma to szczególne znaczenie wobec, znacznego jeszcze, agrarnego przeludnienia.

Przemiany obszarów wiejskich oraz związane z nimi polskiego rolnictwa muszą nawiązywać do reguł obowiązujących w Unii Europejskiej. W procesie tym musimy znaleźć sposób, aby przyspieszyć procesy restrukturyzacyjne, tak aby systematycznie zmniejszać dystans cywilizacyjny dzielący te obszary od poziomu rozwoju państw ekonomicznie rozwiniętych. Dlatego poszukiwanie możliwości skracania dystansu cywilizacyjnego w tym zakresie jest bardzo ważnym zadaniem stojącym przed polityką, gospodarką, nauką i administracją.

Zwiększenie efektywności tych działań umożliwia wykorzystywanie współczesnych tendencji, przejawiających się we wkraczaniu społeczeństwa w informacyjną fazę rozwoju, w której gospodarka opiera się na wiedzy, a nauka staje się podstawą bazy społeczno-ekonomicznej i kulturowej. Należy zaznaczyć, że nieuwzględnianie współczesnych tendencji rozwoju może prowadzić do osłabienia dynamiki wzrostu gospodarczego i obniżania poziomu i jakości życia ludności, a także do zwiększania dystansu rozwoju cywilizacyjnego układów krajowych i regionalnych, w tym obszarów wiejskich.

Podstawowym czynnikiem budowania gospodarki opartej na wiedzy jest podejmowanie badań nad nową organizacją przestrzennych struktur funkcjonalnych,

nowymi produktami, ich zastosowaniami i wdrażaniem do produkcji przemysłowej oraz tworzenie nowych metod zarządzania prowadzących do podnoszenia efektywności gospodarki układów przestrzennych. Wobec nasilających się relacji konkurencyjnych bardzo ważnym zagadnieniem pozostaje podnoszenie jakości oraz obniżanie ceny oferowanych produktów, które szukają miejsca na rynku, a także podnoszenie atrakcyjności układów regionalnych i lokalnych dla przyciągania egzogenicznych i wytwarzanych endogenicznych czynników rozwoju. Odnosi się to także do nowej organizacji obszarów wiejskich, wyznaczania dla nich określonych funkcji społeczno-gospodarczych i kulturowych oraz prowadzenia i rozwijania działalności rolniczej, a także przetwórstwa jej produktów.

Podejmując proces przebudowy krajowych obszarów wiejskich należy brać pod uwagę nie tylko efekty produkcyjne, ale także przemiany w kształtowaniu postaw ludzkich – wzrostu ich świadomości więzi lokalnej i przyjęcie demokratycznych form zarządzania. Zjawiska te umożliwiają powstawanie oddolnych inicjatyw, tworzenie patriotyzmu lokalnego oraz wdrażanie demokratycznych reguł zarządzania wspólnym dobrem. Ważną rolę w tych działaniach odgrywały także oddolnie kształtowane mechanizmy konkurencji intelektualnej oraz budowa kapitału społecznego. W procesie przebudowy obszarów rolniczych podstawowym celem musi być dążenie do systematycznego polepszania warunków i dążenie do podnoszenia poziomu i jakości życia ludności wiejskiej. Ważną rolę w tym procesie mogą odegrać tylko światli liderzy o dużych umiejętnościach i walorach osobistych, a nie osoby wybierane według kryteriów politycznych. Podstawowymi kryteriami wyboru ludzi muszą być kwalifikacje oraz umiejętności organizacyjne w zakresie kierowania zespołami ludzkimi⁶.

5. Uwarunkowania możliwości przebudowy obszarów wiejskich

W procesie przemian warunki przebudowy obszarów wiejskich kształtowały się pod wpływem makroekonomicznych, mezoekonomicznych i mikroekonomicznych reguł rozwoju, które także w przyszłości będą kształtować życie gospodarcze w skali globalnej, w skali Unii Europejskiej, poszczególnych krajów, a także układów regionalnych, w tym obszarów wiejskich (tab. 3). Relacje te opisuje grupa powiązań odnoszących się do wzajemnego wpływu reguł makroekonomicznych (g^g), mezoekonomicznych (s^s) i mikroekonomicznych (p^p). Wpływ reguł makroekonomicznych na mikroekonomiczne określa relacja – g^p a wpływ mikroekonomicznych na makroekonomiczne relacja – p^g . Należy zaznaczyć, że m.in. występują określone konflikty, np. reguły mikroekonomiczne zwracają uwagę na maksymalizację zysku, lub obniżanie kosztów działalności, podczas gdy reguły makroekonomiczne mają na uwadze m.in. zwiększanie zasobów finansowych

⁶ Warto podkreślić, że poglądy te prezentowane były także od dawna w literaturze polskiej m.in. w pracach Komisji Edukacji Narodowej, a także m.in. przez Kwiatkowskiego (1989) czy Osmańczyka (1988).

Tabela 3

Uwarunkowania rozwoju obszarów rolniczych

Uwarunkowania rozwoju	Reguły rozwoju			Typy polityki		Skala przestrzeni				Typy obszarów				
	Makroekonomiczne – G	Mezoeconomiczne S	Mikroekonomiczne – P	Rynkowa – X	Intencjonizm – Y	Świat – M	Unia Europejska – U	Europa Wschodnia – W	Kraj – C	Metropolie – H	Obszary metropolitalne – O	Miasta – A	Strefy podmiejskie – B	Pozostałe obszary wiejskie – K
Reguły rozwoju	g ^g	s ^s	p ^p	x ^x	y ^y	m ^m	u ^u	w ^w	c ^c	h ^h	o ^o	a ^a	b ^b	k ^k
Typy polityki	g ^g	s ^s	p ^p	x ^x	y ^y	m ^m	u ^u	w ^w	c ^c	h ^h	o ^o	a ^a	b ^b	k ^k
Skala przestrzeni	g ^g	s ^s	p ^p	x ^x	y ^y	m ^m	u ^u	w ^w	c ^c	h ^h	o ^o	a ^a	b ^b	k ^k
Typy obszarów	g ^g	s ^s	p ^p	x ^x	y ^y	m ^m	u ^u	w ^w	c ^c	h ^h	o ^o	a ^a	b ^b	k ^k

Źródło: Opracowanie własne (tab. 3, 4).

budżetu, które związane są z opodatkowaniem podmiotów gospodarczych i ludności. Z pozycji gospodarki narodowej ważne jest zwiększanie dochodów budżetowych, natomiast z pozycji przedsiębiorstw ważne jest obniżanie podatków, które mogą przyczynić się do obniżenia ceny oferowanych produktów i podnoszenia ich pozycji konkurencyjnej.

Dotychczasowe i przyszłe kierunki przemian społecznych i gospodarczych związane są z przyjmowaniem określonego typu polityki gospodarczej. Mogą się one przejawiać w przeważającej roli reguł rynku, interwencjonizmie państwa, centralnym sterowaniu lub ich kombinacji. Reguły polityki rynkowej opisuje relacja – x^x a interwencjonizmu relacja – y^y . Również w tym zakresie pojawiają się określone konflikty, które wyrażają relacje wpływu polityki rynkowej na politykę interwencjonizmu – x^y , czy relacje odwrotne, wyrażające wpływ polityki interwencjonizmu na politykę rynkową – y^x . Występujące konflikty należy uznać za oczywiste, a ważnym zagadnieniem pozostanie niwelowanie ich negatywnych skutków.

Ogólnie, współczesne tendencje przemian społeczno-gospodarczych i kulturowych dokonują się w określonej skali układów przestrzennych. Podstawowe znaczenie mają zjawiska zaznaczające się w przestrzeni światowej, np. zjawisko kryzysu finansowego, który pociąga za sobą kryzys gospodarczy, przepływy kapitału, innowacji, czy informacji. Dokonujące się relacje w przestrzeni światowej opisują relacje – m^m .

Unia Europejska za swój główny cel strategicznego rozwoju wyznacza zdynamizowanie rozwoju dokonującego się w wyniku przemian struktury gospodarki poszczególnych krajów i regionów (Kudęłko 2005, 2007), co ilustruje relacja u^u . Zakładany rozwój powinien prowadzić do podniesienia pozycji konkurencyjnej gospodarki i rozwoju kapitału intelektualnego obejmującego m.in. kapitał ludzki i społeczny oraz eliminację biedy i wszelkich form wykluczenia społecznego. Realizacja tych zamierzeń wymaga ożywienia istniejącego oraz dążenia do wytworzenia nowego kapitału. Należy także spowodować nowe myślenie, które zainicjuje podejmowanie nowej produkcji, nowych usług, nowej organizacji funkcjonowania przestrzeni gospodarczej, społecznej i kulturowej danego kraju czy regionu, dla zintensyfikowania istniejących i pozyskiwania nowych źródeł dochodów ludności, dzięki nowej wiedzy oraz nabytych umiejętnościach efektywnego gospodarowania. Hierarchiczna struktura elementów przestrzeni sprawia, że Unia Europejska nie jest odizolowanym układem społeczno-gospodarczym i kulturowym, ale stanowi część przestrzeni światowej. W wyniku tego oddziałują na nią uwarunkowania światowe (m^u), ale występuje także oddziaływanie Unii na przestrzeń światową (u^m).

Odmienne uwarunkowania dla rozwoju występują na obszarze Krajów Europy Wschodniej, które prezentuje relacja – w^w . Wynikają one z różnego poziomu rozwoju gospodarczego oraz istniejącej bazy ekonomicznej, która umożliwia im kształtowanie z Unią Europejską odpowiednich relacji pasywnych (u^w) i aktywnych (w^u).

Podobnie, w przestrzeni krajowej zaznaczają się określone zależności, które przedstawia relacja – c^c . Odnacza się ona dużą różnorodnością funkcjonalną, poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, kulturowego i in.

Przestrzeń krajowa nie jest także jednorodnym układem. Z punktu widzenia przedmiotu i celu prezentowanych rozważań w jej strukturze, możemy umownie wyróżnić:

- metropolie i obszary metropolitalne, które w wyniku licznych powiązań funkcjonalnych tworzą układy metropolitalne;
- miasta, z ich strefami oddziaływania określone często jako strefy podmiejskie;
- pozostałe obszary wiejskie pozostające poza obszarami metropolitalnymi i strefami podmiejskimi.

Wyróżnione obszary odznaczają się określonymi relacjami wewnętrznymi, które dla metropolii określa relacja – h^h , obszarów metropolitalnych – o^o , miast – a^a , stref podmiejskich – b^b oraz pozostałych obszarów – k^k . Wyróżnione elementy przestrzeni krajowej nie funkcjonują samodzielnie, ale w wyniku ich funkcjonowania zaznaczają się między nimi określone powiązania, które opisują odpowiednie relacje od h^w po k^b .

Na procesy przemian obszarów wiejskich w różnym stopniu wpływają relacje pasywne, a to:

- obszary metropolitalne kształtowane są przez relacje przedstawione w kolumnie od g^h po k^h ,
- obszary podmiejskie, przez relacje zawarte w – kolumnie od g^b po k^b ,
- pozostałe obszary wiejskie, przez relacje zawarte w kolumnie od g^k po b^k .

W pewnym stopniu poszczególne kategorie obszarów wiejskich mogą aktywnie oddziaływać na wyróżnione kategorie otoczenia. Oddziaływanie:

- obszarów metropolitalnych, określa wiersz relacji od o^g po o^k ,
- stref podmiejskich, wiersz relacji od b^g po b^k ,
- pozostałych obszarów wiejskich, wiersz relacji od k^g po k^b .

Przedstawione rozważania wskazują na bardzo złożone warunki funkcjonowania i możliwości rozwoju wyróżnionych kategorii obszarów wiejskich. Wydaje się, że jest to ważna przesłanka do budowania koncepcji przemian wiejskiej przestrzeni społeczno-gospodarczej i kulturowej w skali kraju.

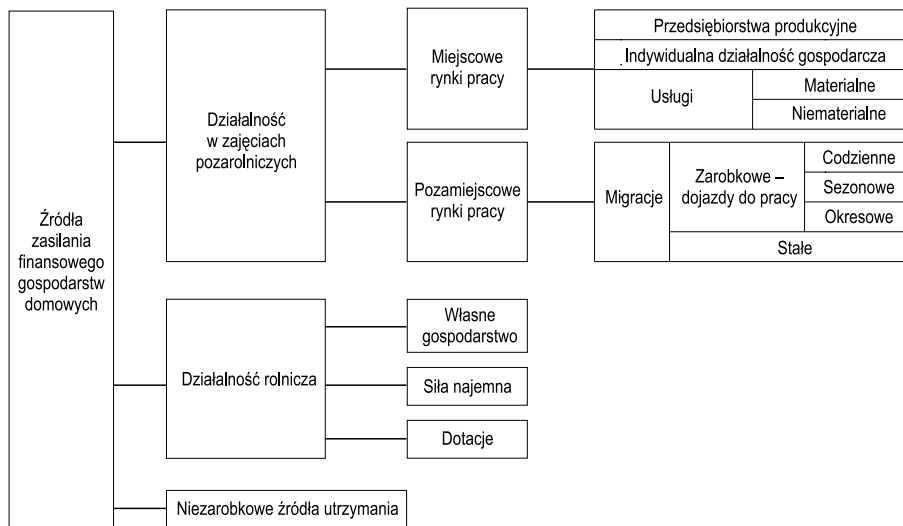
Podjmując określenie kierunków przemian zróżnicowanych funkcjonalnie obszarów wiejskich należy przyjąć, jak już wspomniano, że podstawowym celem jest dążenie do podnoszenia poziomu i jakości życia ludności obszarów wiejskich. Dlatego zakładane kierunki przebudowy obszarów wiejskich w zasadniczym stopniu powinny uwzględniać dążenie do wzrostu dochodów gospodarstw domowych płynących z różnych źródeł (Zioło 1978).

Jakość i poziom ekonomiczny oraz atrakcyjność miejsc zamieszkania dla realizacji aspiracji i planów życiowych ludności obszarów wiejskich, stwarzają określone warunki do kształtowania się zasobów intelektualnych wpływających na jakość zasobów pracy, które rzutują na źródła zasilania finansowego gospodarstw domowych (ryc. 1). Na obszarach wiejskich rozmiary zasilania finansowego gospodarstw domowych mogą stanowić zajęcie w działalności pozarolniczej, w rolnictwie oraz niezarobkowe źródła utrzymania. Działalność pozarolnicza może być związana z miejscowymi lub pozamiejscowymi rynkami pracy. Miejscowe rynki pracy tworzą przedsiębiorstwa produkcyjne,

indywidualna działalność gospodarza osób fizycznych oraz usługi materialne i niematerialne. Aktywizacja zasobów pracy przez pozamiejscowe rynki pracy uruchamia migracje w postaci dojazdów do pobliskich ośrodków zatrudnienia lub migracje stałe związane z możliwością zatrudnienia w bardziej odległych ośrodkach regionalnych, krajowych czy zagranicznych. W zależności od odległości pozamiejscowych rynków pracy dojazdy mogą mieć charakter codziennych, sezonowych lub okresowych.

Źródła zasilania finansowego związane z działalnością rolniczą mogą pochodzić z pracy we własnym gospodarstwie, z pracy najemnej lub z różnych form dotacji. W zależności od posiadanych kwalifikacji zawodowych oraz wielkości możliwych do osiągnięcia dochodów, członkowie gospodarstw domowych obszarów wiejskich podejmują określone decyzje związane z poszukiwaniem konkurencyjnych, bardziej dochodowych źródeł zasilania finansowego.

Poszukiwanie źródeł zasilania finansowego gospodarstw domowych w zasadniczym stopniu wpływa na funkcjonowanie i przemiany obszarów wiejskich, a ich podstawowym celem jest podnoszenie poziomu i jakości życia mieszkańców (ryc. 2). Ważne znaczenie w tym procesie mają zasoby pracy, które mogą być wykorzystywane przez miejscowe lub zamiejskowe miejsca pracy związane z produkcją lub usługami. Efekty ich działalności w postaci oferowanych dóbr (produktów, usług) weryfikuje chłonność rynku wewnętrznego lub zewnętrznego, a jego rozmiary w głównym stopniu zależą od poziomu dochodów ludności i proponowanej ceny. Zasoby pracy oraz dochody (ludności, podmiotów gospodarczych, instytucji) w zasadniczym stopniu wpływają na podnoszenie jakości i atrakcyjności miejsc zamieszkania, a w konsekwencji przyczyniają się do ich rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego.

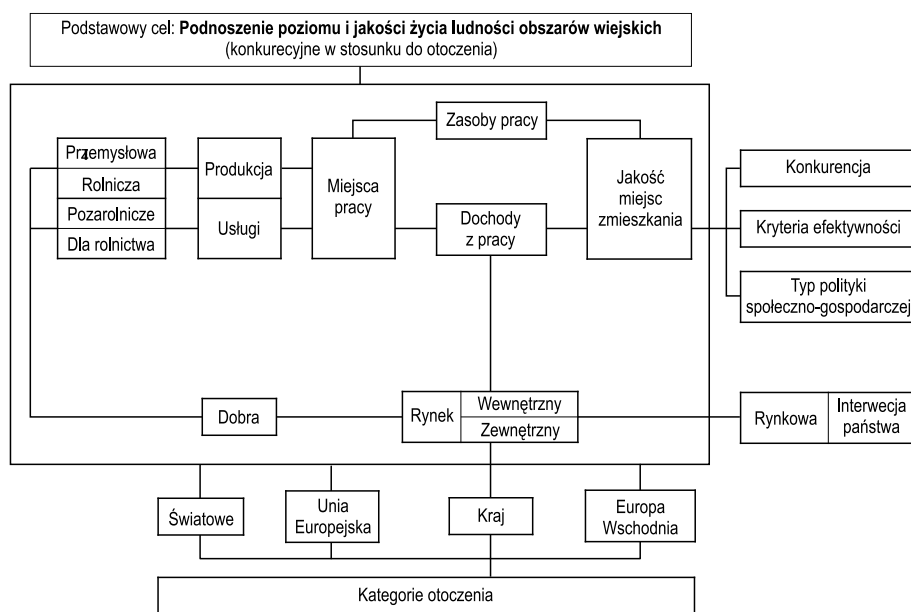

Ryc. 1. Źródła zasilania finansowego obszarów rolniczych

Obszary wiejskie nie są odosobnionymi elementami ale wykazują określone relacje z różnymi kategoriami otoczenia (światowego, Unii Europejskiej, kraju, Europy Wschodniej). Podstawową rolę w zarysowanych relacjach odgrywa mechanizm rynkowy kształtowany na podstawie konkurencji, w którym podstawowe znaczenie mają kryteria efektywności oferowanych produktów czy usług. Mechanizmy te mogą być wspierane lub ograniczane przez przyjmowane typy polityki społeczno-ekonomicznej, w których w różnych zakresach mogą być wykorzystane rynkowe relacje ekonomiczne lub reguły interwencjonizmu państwowego⁷.

Proces ten może kształtować się w warunkach niedoborów zasobów pracy i wówczas zaznaczają się reguły konkurencji na rynku pracy lub w warunkach nadwyżek zasobów pracy, a pracownicy muszą zabiegać o zatrudnienie. Podstawowe znaczenie w tym zakresie ma jakość zasobów pracy, a zwłaszcza wykształcenie oraz poziom i jakość kwalifikacji, a także wiek, płeć, ukształtowane postawy przedsiębiorczości, gotowość do migracji, zmian kwalifikacji zawodowych.

Procesy te odmiennie kształtują się na obszarach metropolitalnych, strefach podmiejskich czy pozostałych obszarach rolniczych oraz w różnych typach działalności (tab. 4). Ich położenie w przestrzeni geograficznej oraz różnorodność typów działalności wpływa na wykształcanie się określonego typu relacji zachodzących między nimi.

Ryc. 2. Funkcjonowanie obszarów wiejskich w otoczeniu

⁷ Mechanizmy interwencjonizmu szczególnie silnie zaznaczyły się w okresie kryzysu finansowego. Przejawiały się m.in. w znacznych środkach budżetowych przeznaczonych na dofinansowanie działalności instytucji bankowych czy światowych korporacji.

Podstawowymi ogniwami wpływającymi na kształtowanie rozwoju ekonomicznego, społecznego i kulturowego obszarów wiejskich są gospodarstwa domowe oraz jednostki osadnicze, położone na terenie obszarów metropolitalnych (X_1), stref podmiejskich (X_2), czy pozostałych obszarów wiejskich (X_3). Odznaczają się one często odmiennymi regułami rozwoju, które wyrażają ich wewnętrzne relacje: x_{11}^x , x_{22}^x , x_{33}^x . W procesie funkcjonowania tej kategorii obszarów zaznaczają się między nimi relacje aktywne i pasywne, które przedstawiają odpowiednie wiersze i kolumny tab. 4. Na przykład wpływ obszarów metropolitalnych na strefy podmiejskie przedstawia relacja – x_{12}^x , a na strefy podmiejskie relacja – x_{13}^x , natomiast oddziaływanie wyróżnionych kategorii na strefy podmiejskie przedstawiają relacje: x_{12}^x i x_{32}^x .

Biorąc pod uwagę kryteria funkcjonalne gmin, za Bańskim (2008) możemy wyróżnić wiele typów działalności gospodarstw występujących w strukturze obszarów wiejskich: obszary rolniczo intensywne (Y_1), ekstensywne (Y_2), leśne (Y_3), mieszkalne (Y_4), turystyczno-wypoczynkowe (Y_5) i mieszane (Y_6). W przestrzeni gospodarczej i społecznej wyróżnione typy działalności występujące w strukturze obszarów wiejskich odznaczają się swoistymi regułami, które określają relacje: y_{11}^y , y_{22}^y , y_{33}^y , y_{44}^y , y_{55}^y , y_{66}^y . Wyróżnione typy działalności (które mogą odnosić się zarówno do gospodarstw domowych wsi czy gmin) różnią się między sobą różnorodnymi relacjami (finansowe, kapitałowe, produkcyjne, usługowe, migracyjne, infrastrukturalne). Relacje aktywne

Tabela 4

Relacja między kategoriami obszarów

Kategorie obszarów		Obszary metropolitalne	Strefy podmiejskie	Pozostałe obszary wiejskie	Rolnicze intensywne	Rolnicze ekstensywne	Leśne	Mieszkalne	Turystyczno-wypoczynkowe	Mieszane
		X_1	X_2	X_3	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	Y_5	Y_6
Obszary metropolitalne	X_1	x_{11}^x	x_{12}^x	x_{13}^x	x_{11}^y	x_{12}^y	x_{13}^y	x_{14}^y	x_{15}^y	x_{16}^y
Strefy podmiejskie	X_2	x_{21}^x	x_{22}^x	x_{23}^x	x_{21}^y	x_{22}^y	x_{23}^y	x_{24}^y	x_{25}^y	x_{26}^y
Pozostałe obszary wiejskie	X_3	x_{31}^x	x_{32}^x	x_{33}^x	x_{31}^y	x_{32}^y	x_{33}^y	x_{34}^y	x_{35}^y	x_{36}^y
Rolnicze intensywne	Y_1	y_{11}^x	y_{12}^x	y_{13}^x	y_{11}^y	y_{12}^y	y_{13}^y	y_{14}^y	y_{15}^y	y_{16}^y
Rolnicze ekstensywne	Y_2	y_{21}^x	y_{22}^x	y_{23}^x	y_{21}^y	y_{22}^y	y_{23}^y	y_{24}^y	y_{25}^y	y_{26}^y
Leśne	Y_3	y_{31}^x	y_{32}^x	y_{33}^x	y_{31}^y	y_{32}^y	y_{33}^y	y_{34}^y	y_{35}^y	y_{36}^y
Mieszkalne	Y_4	y_{41}^x	y_{42}^x	y_{43}^x	y_{41}^y	y_{42}^y	y_{43}^y	y_{44}^y	y_{45}^y	y_{46}^y
Turystyczno-wypoczynkowe	Y_5	y_{51}^x	y_{52}^x	y_{53}^x	y_{51}^y	y_{52}^y	y_{53}^y	y_{54}^y	y_{55}^y	y_{56}^y
Mieszane	Y_6	y_{61}^x	y_{62}^x	y_{63}^x	y_{61}^y	y_{62}^y	y_{63}^y	y_{64}^y	y_{65}^y	y_{66}^y

zachodzące między nimi przedstawiają wiersze tabeli a relacje pasywne kolumny. Relacje aktywne zachodzące między obszarami (czy gospodarstwami) o intensywnym systemie gospodarowania przedstawia wiersz od y_{12}^y do y_{16}^y . Natomiast relacje pasywne tego typu gospodarstw przedstawia kolumna od y_{21}^y do y_{61}^y .

W przedstawionym modelu wyróżniają się także relacje pasywne i aktywne zachodzące między różnymi kategoriami obszarów (X_1, X_2, X_3) oraz typami działalności gospodarczej (Y_1, \dots, Y_6). Na przykład wpływ obszarów metropolitalnych na poszczególne typy działalności przedstawiają relacje od $-x_{12}^y$, po $-x_{16}^y$, a wpływ pozostałych obszarów relacje od $-x_{31}^y$, po $-x_{36}^y$.

Podobnie, wpływ poszczególnych typów działalności na poszczególne kategorie obszarów przedstawiają wiersze. Na przykład wpływ mieszanej działalności gospodarczej na obszary metropolitalne przedstawia relacja $-y_{61}^x$, na strefy metropolitalne $-y_{62}^x$, a na pozostałe obszary wiejskie $-y_{63}^x$.

W wyniku analizy przedstawionych relacji otrzymujemy obszary o różnym stopniu atrakcyjności dla procesów rozwojowych, wśród których możemy umownie wyróżnić obszary bardzo atrakcyjne, atrakcyjne i mniej atrakcyjne dla różnego typu działalności gospodarczej. Wyróżnione kategorie obszarów o określonych typach działalności są wyrazem stopnia nasilenia procesów polaryzacyjnych, które w zasadniczym stopniu kształtują cechy demograficzne i społeczno-zawodowe ludności. Prowadzi to do różnicowania jakości życia, którego konsekwencją są określone kierunki migracji, głównie ludzi młodych i lepiej wykształconych, co może wpływać na negatywną selekcję miejscowych zasobów pracy i starzenie się ludności. Proces ten może przejawiać się także w odwrotnym kierunku prowadzącym do wzrostu atrakcyjności danego obszaru, czemu towarzyszy napływ ludności i odmładzanie struktury wieku. Ważnym problemem dla polityki przestrzennej pozostaje więc dylemat, czy dążyć do wyrównywania istniejących dysproporcji, czy z różnych względów je utrzymywać. Wyrównywanie różnic przestrzennych nie oznacza ujednolicania struktury bazy ekonomicznej tych obszarów, ale dążenie do wyrównywania jakości życia mieszkańców przez zbliżenie poziomu dochodów gospodarstw domowych.

6. Kierunki przemian obszarów wiejskich

Na podstawie przedstawionych rozważań zakładane kierunki przebudowy obszarów wiejskich powinny nawiązywać do kształtujących się procesów społeczno-gospodarczych i kulturowych zachodzących w zmieniających się warunkach otoczenia krajowego i międzynarodowego. Należy sądzić, że wyróżnione kategorie obszarów wiejskich, dzięki określonej rencie położenia, będą wykazywać odmienne tendencje rozwoju i kształtować różną strukturę bazy ekonomicznej.

Obszary metropolitalne w procesie dalszych przemian będą się nadal stopniowo rozszerzać i w miarę zwiększania zasobów finansowych ludności stawać się co-

raz bardziej atrakcyjne jako tereny mieszkaniowe dla ludności metropolii. Będą także przyciągać na swój teren inwestycje związane z nowoczesnymi produktami i usługami. Jednocześnie stawać się będą atrakcyjnymi rynkami pracy dla wysoko kwalifikowanej kadry chcącej pracować i mieszkać w bardziej przyjaznych warunkach (Grzeszczak 2010). Należy przyjąć, że nowe inwestycje będą stwarzać korzystne warunki rozwoju zarówno metropolii, jak i obszarów metropolitalnych oraz przyczyniać się do dalszego zwiększania atrakcyjności dla lokalizacji nowej działalności gospodarczej, która powinna przyciągać dobrze przygotowane zasoby pracy. Ewentualne działania administracyjne na rzecz ograniczenia tego procesu tylko formalnie mogą hamować rozwój obszarów metropolitalnych. Natomiast pod względem funkcjonalnym kolejne obszary wiejskie stopniowo będą obejmowały procesy urbanizacji, przechodzące od urbanizacji zawodowej, przez demograficzną, ekonomiczną, społeczną po urbanizację fizjograficzną. Proces ten może w znacznym stopniu przyspieszać zagospodarowanie infrastrukturalne, zwłaszcza w zakresie dostępności komunikacyjnej, urzędzeń komunalnych oraz rozwój instytucjonalny. Obok wkraczania szeroko pojmowanych procesów urbanizacji wsi, na terenie obszarów metropolitalnych powinny być tworzone kompleksy gospodarki żywnościowej pracujące na potrzeby układu metropolitalnego (metropolii i obszaru metropolitalnego). Wyliminuje to obawy związane z brakiem artykułów żywnościowych, a także ograniczy nadmierne wahania cen.

Podobny proces, ale w mniejszej skali będziemy obserwować na obszarach wiejskich stref podmiejskich, które kształtują się pod wpływem oddziaływania miast o różnym potencjale ekonomicznym.

Intensywniejsze procesy przebudowy obszarów wiejskich przez procesy urbanizacyjne nasilać się będą także wzdłuż budowanych nowych ciągów transportowych, częściowo już realizowanych i planowanych autostrad oraz dróg szybkiego ruchu. Głównym czynnikiem przyspieszającym ten proces będzie skracanie dystansu czasu do metropolii i mniejszych ośrodków, relatywnie tańsze tereny przeznaczone pod rozwój działalności pozarolniczej oraz odpowiednio wykształcone zasoby pracy.

Rozwijające się układy metropolitalne a także miasta wraz z ich strefami podmiejskimi oraz obszary kształtujące się wzdłuż ciągów transportowych, będą ważnymi elementami, które będą prowadzić do nasilającej się urbanizacji obszarów wiejskich oraz uruchamiania procesów migracji zasobów pracy z przeludnionych pozostałych obszarów wiejskich.

Procesy te będą stwarzać korzystne warunki do racjonalnych procesów przebudowy pozostałych obszarów wiejskich. W celu ich przyspieszenia powinny być podjęte decyzje dotyczące przygotowania zawodowego zwłaszcza młodszej generacji w różnych typach i formach edukacyjnych w uczelniach, szkołach technicznych i zawodowych, a także dokształcania i doskonalenia zawodowego.

Obecna sytuacja ekonomiczna tych terenów wskazuje na zarysowujące się tendencje recesji gospodarczej, społecznej i kulturowej. Głównymi czynnikami wpływającymi na ten stan rzeczy jest zbyt mała ich atrakcyjność dla realizacji aspiracji

i planów życiowych zwłaszcza młodzieży, rozdrobnienie i rozkawałkowanie gospodarstw rolnych, zbyt słaba i mało sprawna organizacja instytucji obsługi rolnictwa, które w znacznym stopniu podnoszą koszty produkcji i czynią działalność rolniczą nieopłacalną, a unijny system dopłat do gospodarstw rolnych ma głównie charakter socjalny. Warunki do ich rozwoju pogarszają nasilające się procesy odpływu ludności, zwłaszcza wykształconej młodzieży. Dokonuje się w ten sposób negatywna selekcja potencjalnych zasobów pracy oraz nasilają się procesy starzenia demograficznego. Niska jakość potencjału intelektualnego będzie zatem podstawową barierą w zakresie budowania kapitału społecznego oraz podejmowania lokalnych inicjatyw zmierzających do rozwoju ekonomicznego, społecznego i kulturowego.

Do racjonalnej przebudowy tej kategorii obszarów wiejskich konieczne są działania mające na celu tworzenia warunków rozwoju nowoczesnych towarowych gospodarstw rolnych. Gospodarstwa tego typu, już częściowo pojawiające się na tych obszarach, będą pobudzać powstawanie różnorodnych podmiotów gospodarczych pracujących na ich potrzeby i potrzeby bardziej zasobnych finansowo mieszkańców.

W świetle przedstawionych założeń dokonujący się odpływ ludności z obszarów wiejskich należy uznać za zjawisko pozytywne, ponieważ wpływa na zmniejszanie się ich przeludnienia agrarnego. Obecnie występujący jeszcze na tych obszarach przyrost zasobów pracy należy uznać za korzystne zjawisko wobec wyraźnego zmniejszania się ich przyrostu w miastach i na obszarach urbanizowanych⁸.

Dlatego należy na tych obszarach intensywniej rozwijać kształcenie młodzieży, która odpływając z terenów wiejskich, będzie miała większe szanse na odniesienie sukcesu na krajowych czy międzynarodowych rynkach pracy. Proces odpływu zasobów pracy z tych terenów już się rozpoczął i tylko częściowo został osłabiony w wyniku światowej sytuacji kryzysowej. Należy wnosić, że zgodnie z regułami cyklu koniunkturalnego będzie następowała faza wzrostu, w której zwiększy się zapotrzebowanie na nową siłę roboczą⁹. W krajach zachodnioeuropejskich zaznaczają się tendencje do ograniczania imigrantów pochodzących z Azji, ze względu na ich trudności integracyjne oraz negatywny wpływ na system opieki socjalnej. Dlatego należy się liczyć ze zmianą polityki imigracyjnej i większego otwarcia się na imigrantów pochodzących z Europy Środowej, którzy szybciej uczą się języka i w większym stopniu integrują się ze społeczeństwem niemieckim¹⁰. Dlatego należy sądzić, że nasili się ponownie emigracja

⁸ Obecnie w nowoczesnym gospodarstwie francuskim jeden rolnik obrabia ok. 200 ha gruntów ornych, w gospodarstwach od 250 do 300 ha istnieje konieczność zatrudniania dodatkowo robotnika na pół etatu, natomiast w gospodarstwach o powierzchni 300 ha zatrudnia się już robotnika na cały etat.

⁹ W trudnej sytuacji znajdzie się bowiem gospodarka niemiecka. Już dzisiaj szacuje się, że brakuje tam ok. 60 tys. specjalistów, tylko w Zakładach Simensa w 2009 r. brakowało 2 tys. wykwalifikowanych pracowników.

¹⁰ Wśród 7 mln rzeszy imigrantów połowa pochodzi z Turcji i Bliskiego Wschodu, wśród nich tylko co siódmy mówi dobrze po niemiecku. Z przeprowadzonych badań wynika, że 37% respondentów twierdzi, że cudzoziemcy w Niemczech osiedlają się tylko po to, aby wykorzystać bardzo korzystny system opieki socjalnej (Wieliński 2010).

na zagraniczne rynki także z terenów wiejskich. Część z tych osób po zdobyciu odpowiedniego kapitału i doświadczeń zawodowych, może powrócić do kraju z nowymi pomysłami uruchamiania miejsc pracy, np. e-pracy, czy zakładania firm kooperujących z korporacjami zagranicznymi. Wymaga to jednak dobrożenia infrastrukturalnego obszarów wiejskich głównie w zakresie komunikacji (drogi, szerokopasmowy Internet), podniesienie sprawności instytucji otoczenia biznesu i administracji oraz stworzenie jasnego systemu prawnego przyjaznego dla lokowania działalności gospodarczej. Należy stworzyć takie warunki, aby ludność emigrująca, podobnie jak w przeszłości zasilała finansowo pozostawione w kraju gospodarstwa domowe.

Ponieważ mieszkańcy w starszym wieku nie będą mieli większych szans na migrację, dlatego w zamian za przekazaną ziemię powinni zostać otoczeni opieką przez dobrze zorganizowane instytucje opieki społecznej. Mając na uwadze ich bezpieczeństwo egzystencjalne, ziemia ta początkowo (do ich śmierci) powinna być dzierżawiona, a później przekazana nowym właścicielom. Może to być jedna z dróg prowadząca do uruchomienia procesu koncentracji ziemi, który jest niezbędny dla powstawania dużych, towarowych i konkurencyjnych gospodarstw.

Podstawowe znaczenie mają równoległe działania na rzecz wykształcenia kadry do prowadzenia towarowych gospodarstw rolnych. Wymaga to modernizacji istniejących i przygotowania nowych programów wykształcenia odpowiednich specjalistów do zarządzania towarowymi indywidualnymi gospodarstwami rolnymi, które należy traktować jako złożone przedsiębiorstwa produkcyjne. Dla przyspieszenia procesu przygotowania odpowiednich kadr, po ukończeniu studiów młodzi absolwenci powinni być kierowani na praktyki zagraniczne do dobrze prosperujących gospodarstw rolnych. Obok zdobywania praktycznych umiejętności, mogą mieć dobrą okazję do nawiązania różnego rodzaju kontaktów pozwalających na włączanie się w mechanizmy światowego i europejskiego rynku rolnego. Będą również mogli w ten sposób dalej poszerzać swoją wiedzę związaną z wdrażaniem nowych technologii upraw, organizacji produkcji, możliwości powiązania gospodarstwa z otoczeniem.

Odpowiednio przygotowane kadry na studiach rolniczych i praktykach zagranicznych powinny mieć sprzyjające warunki do organizacji własnych gospodarstw rolnych, które powinny powstawać w wyniku procesu koncentracji ziemi. Początkowo gospodarstwa te mogą być przejmowane np. jako dzierżawa, a w miarę osiągnięcia dobrych wyników przekazywane na własność. Będzie to ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój aspiracji i podnoszenie jakości gospodarowania przez młodych rolników.

Ważnym zagadnieniem jest organizacja zaopatrzenia i zbytu produktów rolniczych przez odpowiednio zorganizowane otoczenie, początkowo w formie spółdzielczej, które umożliwi zbytu produktów oraz zorganizuje zaopatrzenie dla produkcji rolniczej. W wyniku odpowiednich zamówień możliwa będzie specjalizacja gospodarstwa rolnego oraz związane z tym umaszynowanie, zdobywanie wiedzy związanej z technologią upraw i ochroną roślin. Tylko tego typu gospodarstwa będą dobrymi partnerami dla przemysłu przetwórczego, dzięki dostarczaniu dużej ilości

odpowiedniej jakości jednorodnej masy towarowej. Może to także wpływać na uruchomienie własnej produkcji, co podniesie efektywność gospodarowania dzięki wyeliminowaniu pośrednictwa w zbycie i przetwórstwie surowców rolniczych.

Należy przygotować odpowiednio sprzyjające otoczenie, głównie w zakresie: kontraktacji zbiorów, obsługi agrotechnicznej, finansowej, doskonalenia zawodowego, doradztwa. Nowoczesne gospodarstwa rolne wymagają także odpowiedniej wiejskiej infrastruktury komunalnej, edukacyjnej i kulturowej, pozwalającej na dostęp do informacji, odpoczynku i realizowania swoich zainteresowań. Tak ukształtowane gospodarstwa rolne na zasadzie różnorodnych sprzężeń będą zmieniać charakter wiejskich obszarów. W celu podnoszenia efektywności swojej działalności będą także pobudzać rozwój usług i tworzyć nową organizację powiązań zewnętrznych¹¹.

Pozytywnym przykładem kształtowania nowych funkcji gospodarczych obszarów wiejskich może być zakładana koncepcja zagospodarowania południowo-zachodniej części powiatu biłgorajskiego (gminy: Potok Górny, Biszczka, Księżpol, Tarnogród, Obsza) oraz sąsiedniej gminy Hrasiuki i Cieszanów z woj. podkarpackiego, położonych w pobliżu obszaru Natura 2000 Doliny Tanwii, Lasów Janowskich i Puszczy Solskiej. Zakłada ona, że obszar ten powinien być nastawiony na przechodzenie do odnawialnych źródeł energii, redukcję emisji gazów cieplarnianych, oczyszczanie i retencję wód, wprowadzenie właściwych form transportu.

Główną zaletą tego obszaru jest występowanie dogodnych warunków do rozwoju energetyki odnawialnej na bazie farm siłowni wiatrowych oraz farm energii solarnej, które powinny się składać z 30 ha modułów ogniw fotowoltaicznych oraz paneli solarnych montowanych na domach mieszkalnych, energii wodnej i biomasy. W ten sposób usytuowanie obszaru Natura 2000 w sąsiedztwie wytwarzania energii ze źródeł odnawialnych, tworzy układ synergiczny, który stymuluje rozwój obszaru wymienionych gmin zgodnego ze *Strategią Trwałego Rozwoju Unii Europejskiej*. Planowany rozwój tego obszaru obejmującego ok. 1000 km² ma być oparty na zasadach ekorozwoju przez wykorzystanie:

- obszarów leśnych dla rekreacji, turystyki, pozysku drewna, runa leśnego;
- części Płaskowyżu Tarnogrodzkiego do instalacji farm wiatrowych o łącznej mocy ok. 200 MW;
- gleb V-VI klasy o ekspozycji południowej do realizacji farm fotowoltaicznych w modułach po 30 ha każda (Potok G. – 2×30 ha, Harasiuki – 1×30 ha, Biszczka – 1×30 ha), nasłonecznienia tej części Polski pozwala uzyskać 950-1050 KWh/1m²/rok;
- zrealizowanie z udziałem środków unijnych instalacji paneli solarnych na wszystkich dachach domów mieszkalnych tego obszaru; dobrym przykładem jest gmina Potok Górny, która realizuje to zadanie w 800 domach;

¹¹ Dobrym przykładem może być kooperatywa SCARA w departamencie Aube. Na powstanie i rozwój kooperatyw rolniczych podstawowy wpływ wywarły oddolne inicjatywy rolników oraz odpowiednia polityka rolna (Debelle *et al.* 1996). Kolejną fazą przebudowy pozostałych obszarów wiejskich może być propozycja celowego tworzenia kompleksu rolniczo-przetwórczego (Zioło 1991).

- realizację instalacji produkcji biogazu we wsi Szarajowka gm. Łukowa na podstawie lokalnych źródeł biomasy;
- czystych wód rzek Tanwi i Wirowej do produkcji energii przez wybudowanie jazów z turbinami oraz zbiorników retencyjnych: rozbudowa zbiornika w Biszczy do ok. 80 ha, budowa zbiornika i jazu na rzece Wirowej między Lublińcem a Olchowcem w gminie Obsza o powierzchni 1200-1500 ha, budowa jazu na rzece Tanew w Haraśniakach oraz zbiornika na rzece Kurzynka o powierzchni ok. 200 ha.

Obszar ten ma także doskonałą tradycyjną kuchnię opartą na lokalnych, ekologicznie czystych surowcach spożywczych, własnej produkcji. W powiązaniu z rozwojem agro-turystyki, wypoczynku, rekreacji, będzie to miało istotne znaczenie dla wzrostu dochodów miejscowych gospodarstw domowych.

Koordinacja działań w zakresie wykorzystania przedstawionych zasobów zarówno przez instytucje samorządowe, jak i pozarządowe, przy współudziale kapitału zewnętrznego, powinna przyczynić się do kształtowania nowej struktury gospodarczej na podstawie tworzenia nowych funkcji i do wzrostu poziomu i jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich.

Literatura

- Bański J., (red.), 2005, *Przestrenny wymiar współczesnych procesów na wsi*. Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich*, [w:] *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa, s. 393-433.
- Debelle L., Fircowicz W., Maj R., Richard H., Woźniak M., Ziolo Z., 1996, *Kooperatywa SCARA, być może wzór do naśladowania*. PAN Oddz. w Krakowie, Prace Komisji Nauk Ekonomicznych nr 21, Wyd. Oddz. PAN w Krakowie, Kraków.
- Dąbrowska I., 2010, *Putin wprowadził zakaz eksportu zbóż. Ceny poszły w górę. Chodzi o ceny zbóż, nie o suszę*. „Gazeta Wyborcza”, 5 sierpnia.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska. Procesy demograficzne i społeczne*. Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 22, Prace Geograficzne, Kraków.
- Dobrowolska M., (red.), 1968, *Demograficzno-osadnicze problemy w Tarnobrzeskim Rejonie Uprzemysławianym*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, z. 29, KBRU PAN, Warszawa.
- Fajferek A., Ziolo Z., 1983, *Opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji woj. tarnobrzeskim*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, KBRU PAN, z. 77, s. 127-186.
- Falkowski J., 2009a, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski*, [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, T. Komornicki, R. Kulikowski (red.). Studia Obszarów Wiejskich PTG, t. 18, Warszawa.
- Falkowski J., 2009b, *Zagospodarowanie podmiejskiej przestrzeni geograficznej w Polsce*, [w:] *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, I. Jażewicz (red.). Akademia Pomorska, Słupsk, s. 217-232.

- Fircowicz W., Maj R., Woźniak M., Ziolo Z., 2006. *Kooperatywa SCARA być może wzór do naśladowania*. PAN Oddz. w Krakowie, Prace Komisji Nauk Ekonomicznych, nr 21, Wyd. Oddz. PAN, Kraków.
- Golachowski S., Zagożdżon A. (red.), 1974, *Dolnośląskie Okręg Miedziowy 1960-1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*. Seria „Problemy Rejonów Przemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Górz B., 2002, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich Podhala*. Przegląd Geograficzny, 74, s. 451-468.
- Grzeszczak J., 2010, *Gentryfikacja osadnictwa*. Monografie 11, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Heffner K., 2010, *Rozwój obszarów wiejskich w woj. opolskim (Znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego)*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXXVI, Warszawa, s. 86-100.
- Herma J., 1966, *Dojazdy do pracy w Polsce Południowej*. Prace monograficzne WSP w Krakowie, t. V, Kraków.
- Jasiulewicz M., 2008, *Możliwości produkcji biopaliw na obszarach podmiejskich Polski w oparciu o biomasę z rolnictwa*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski, (red.). Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 209-224.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*. Prace Geograficzne nr 203, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K., (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CXXXVI, Warszawa.
- Korcelli P. et al., 2010, *Ekspertycki projekt koncepcji przestrzennego zagospodarowania Kraju do 2033 roku*. Studia KPZK PAN, t. CXXXVIII, Warszawa.
- Kudełko J., 2005, *Rozwój regionalny a konkurencyjność regionów* [w:] *Uwarunkowania rozwoju konkurencyjności regionów*. Instytut Gospodarki WSiLiZ, Rzeszów, s. 57-74.
- Kudełko J., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa podkarpackiego i poziomu jego konkurencyjności na tle kraju*, [w:] *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*. Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków, s. 473-488.
- Kwiatkowski E., 1989, *Dysproporcje – Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*. Czytelnik, Warszawa.
- Lewandowski J., 2010, *Udział środków na rolnictwo w budżecie UE musi być mniejszy*. „Gazeta Wyborcza”, 6 IX.
- Lijewski T., 1967, *Dojazdy do pracy w Polsce*. Studia KPZK PAN, t. XV, Warszawa.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*. Przegląd Geograficzny, 59, z. 1-2, s. 65-78.
- Markowski T., Strzelecki Z. (red.), 2008, *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*. Studia KPZK PAN, t. CXIX, Warszawa.
- Mitraszewska A., 2010, *Widmo braku żywności powraca. Będą rozruchy?* „Gazeta Wyborcza”, 5 IX.
- Osmańczyk E., 1988, *Sprawy Polaków*. Wyd. „Śląsk”, Katowice.
- Rajman J., 1969, *Procesy urbanizacyjne w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego po drugiej wojnie światowej*. Prace monograficzne WSP w Krakowie, Kraków.

- Rajman J., 1997, *Strefa podmiejska – mechanizm powstawania i przekształceń, nowe problemy badawcze*, [w:] *Geografia, człowiek, gospodarka*, A. Jackowski (red.). Wyd. UJ, Kraków, s. 67-73.
- Rosner A., 2008a, *Zróżnicowanie przestrzenne struktur społeczno-gospodarczych i poziomu rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej...*, *op. cit.*, s. 18-30.
- Rosner A., 2008b, *Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej*, [w:] *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa, s. 435-462.
- Rudnicki R., 2009, *Zróżnicowanie przestrzenne realizacji celów i priorytetów Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich w Polsce w latach 2004-2006*, [w:] *Współczesne problemy przemian...*, *op. cit.*, s. 249-263.
- Rydz E., 2006, *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych w okresie transformacji systemowej na Pomorzu Środkowym*. Pomorska Akademia Pedagogiczna, Słupsk.
- Saganowski K., Zagrzejewska-Fiedorowicz M., Żuber P., 2008, *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa.
- Szczepański J., 1973, *Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia*. Warszawa.
- Turczyn-Zioło I., 1979, *Aspiracje i plany życiowe młodzieży szkół ponadpodstawowych obszaru uprzemysławianego i rolniczego (na przykładzie województwa tarnobrzeskiego)*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, z. 72.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Prze-strzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*. IGiPZ PAN, Monografie 6.
- Wielński B. T., 2010, *Niemcy potrzebują imigrantów jak powietrza*. „Gazeta Wyborcza”, 9 IX.
- Winiarski B., 1974, *Kształtowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego rejonów uprzemysławianych*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Zalewski, 1989, *Problemy gospodarki żywnościowej w Polsce*. PWN, Warszawa.
- Zioło Z. (red.), 1978, *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Zioło Z., 1978, *Dochody ludności z pracy pozarolniczej*, [w:] *Przemiany społeczno-ekonomiczne...*, *op. cit.*, s. 105-120.
- Zioło Z., 1991, *Zarys koncepcji kompleksu rolniczo-przetwórczego w układzie regionalnym*, [w:] *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*, Z. Zioło (red.). COMSN, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków-Warszawa, s. 131-142.
- Zioło Z., 2010, *Rola zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego w procesach rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny...*, *op. cit.*, s. 9-28.